

O STANJU TEKSTA HRVATSKOGA »HOMERA« (Nakon 6. izdanja »Ilijade« i 5. izdanja »Odiseje«)

MIROSLAV KRAVAR

Već podavno, prije pet godina, pojavio se Maretićev prijevod Homerovih epa u novom izdanju, i to *Ilijadu* u šestom, a *Odiseja* u petom, i ovoga puta u redakciji pok. profesora Ivšića, koji se i za života prevodiočeva, a napose poslije njegove smrti, bavio niz godina redigiranjem teksta dvaju prijevoda. Od pojave novoga izdanja do danas nije u nas, koliko mi je poznato, pisano posebno ni o značenju tako vrijedna prijevoda kao što je Maretićev *Homer*, koji doživljuje za naše prilike zavidan broj izdanja, ni o rezultatima daljnjih zahvata Ivšićevih u tekst dvaju prijevoda.¹ To je očit dokaz da naša obrazovana javnost rado čita homerske pjesme, ali da ne prati s dovoljno pažnje napore koji joj to omogućuju.

Ovdje ću pokušati da, makar i u zakašnjenju od nekoliko godina, nadoknadim što je dosada propušteno, a ujedno se koristim prilikom novoga izdanja da kažem nešto uopće o značenju našega *Homera*.

Već smo negdje u sredini devetoga decenija otkako su u zbirci »Prijevodi grčkih i rimskih klasika« Matice hrvatske u Zagrebu oba dva Homerova epa u prijevodu Tome Maretića, *Odiseja* (1882) i *Ilijada* (1883), poznata danas širom zemlje, prvi put izašla na svijet i ušla među klasiku hrvatske prijevodne književnosti, gdje i danas, više puta redigirana i izdavana, zauzima važno mjesto. Posebna im

¹ U ovom prilogu, što sam ga pripremio za štampu god. 1905/06., ne uzimlju se u obzir neki radovi objavljeni u nas u to vrijeme ili poslije njega. Među njima su: rad A. Tuzlića »Heksometri u prevodima Tome Maretića i Miloša N. Đurića«, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Sarajevu* 3 (1965), str. 317 i d., gdje se sasvim uzgredno govori i o vrijednosti Maretićeva prevodilačkoga rada, i knjiga D. Nevenić Grabovac, *Homer u Srba i Hrvata* (= *Monografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta*, XIII), Beograd 1967, str. 190 i d., gdje se Maretićev *Homer*, iako olako odgurnut u sjenu Đurićeva, visoko ocjenjuje, i 195 i d., gdje ima nekoliko općih ali nedovoljno osnovanih sudova o Ivšićevu udjelu. Neke autoričine tvrdnje, nepotkrijepljene konkretnim podacima, doimlju se kao gole riječi. Tako, na primjer, ova: »Prevod Homerovih epopeja Miloša Đurića ostavio je daleko za sobom prevod Toma Maretića« (str. 204). Ta osuda in *contumaciam* — pored toga što je sintaktički dvoznačna na crti subjekt-objekt, ali se iz općega konteksta razabira kako je mišljena — ostaje neobrazložena pa bi je trebalo, makar i naknadno, dokazati točku po točku, kad je već propuštena lijepa prilika da se to učini na svome mjestu.

se vrijednost pridaje stoga što su sastavljeni u stihu grčkoga originala, — u daktilskom heksametru, što ga je naš prevodilac, inače istaknuti lingvist i vrsni poznavalac narodne epike, a napose njezine metrike, stvorio tako reći nanovo za potrebe svoga *Homera*, a onda ga, u svome daljnjem prevodilačkom radu, upotrijebio i u drugim prijevodima: u Vergilijevoj *Eneidi* (1896), koja će poslije, zajedno s *Eklogama* i *Georgikama*, izaći u *Djelima* istoga pjesnika (1932), i u Ovidijevim *Metamorfozama* (1907). Tako je Maretić preveo ukupno oko 53.000 heksametara, što grčkih što latinskih, i stao u red najplodnijih prevodilaca antičke pjesničke ostavštine ne samo u našim nego i u svjetskim razmjerima. Ako se pri tome ima na umu da osamdesetih godina prošloga stoljeća, u vrijeme prvoga izdanja našega *Homera*, metrički prijevodi dvaju epa nisu ni u drugih evropskih naroda, čak ni u većih, bili baš česta pojava, jer su tada bili u modi prijevodi u domaćim oblicima stiha, može se naslutiti, makar i retrospektivno, pred kakvim je pothvatom stajao u ono doba naš veliki prevodilac. Od metričkih prijevoda dvaju epa koji su dolazili u obzir kao uzor bili su tada na osobitu glasu njemački *Homer* Johanna Heinricha Vossa (*Odiseja* 1781 i *Ilijada* 1793), a također ruska *Ilijada* Nikolaja Ivanoviča Gnjediča (1829) i *Odiseja* Vasilija Andrejeviča Žukovskoga (1849), dok su se, na primjer, talijanski prijevodi Ettorea Romagnolija (*Ilijada* 1924 i *Odiseja* 1925) i angloamerička *Ilijada* Richmonda Lattimorea (1951), pojavili znatno kasnije, a na francuskom ih, zbog ritmičkih osobina toga jezika, nema ni danas.

U nas, na jugoslavenskim jezicima, postoje od prije nekoliko godina slovenski metrički prijevodi Antona Sovrea (*Ilijada* 1942 i *Odiseja* 1950), a odnedavna i srpski prijevodi Miloša Đurića (*Odiseja* 1963 i *Ilijada* 1965), dok na makedonskom ima zasada samo nekoliko odabranih odlomaka u prijevodu Mihaila Petruševskoga (1953).²

² Valja imati na umu da je prevodenje grčko-rimskih daktilika u stihu originala — heksametru stvar konvencionalne vrijednosti: koliko prijevod time dobiva u formalno-ritmičkom pogledu, toliko može i gubiti u pogledu ritmičke ekspresivnosti stiha, tj. unutrašnjega podudaranja ritma sa sadržajem teksta. Je li današnji čitalac u stanju da u metričkom prijevodu osjeti ono što su stari zvali *hlos* ovoga ili onoga metra? O tome treba sumnjati. Kad bi prevodioci klasika bili vrsni pjesnici ili pjesnici vrsni prevodioci klasika, najbolji bi izlaz bio primjena adekvatnih domaćih ili bar odavna posvojenih oblika stiha za svrhu o kojoj je riječ. U tom se smislu neki prijevodi Homera smatraju s pravom klasičnima, kao na primjer engleski *Homer* Alexandra Popea (1715—1720 i 1725), pa francuska *Odiseja* Victora Bérarda (1925) ili talijanska *Ilijada* Vincenza Montija (1810) i *Odiseja* Ippolita Pindemontea (1822). U nas se na tom polju ostalo pri neznatnim pokušajima. Uostalom, takva su djela obično više slobodni prepjevi, koji svojom poetikom plaćaju danak vremenu, nego prijevodi u pravom smislu riječi. Ako se usto zna da su mogućnosti ovoga ili onoga jezika u preuzimanju heksametra različite, onda je, naravno, puka slučajnost što taj stih, na primjer, u ruskom i njemačkom »ide za rukom«, a u engleskom zapinje, da o francuskom i ne govorimo. Što se tiče našega heksa-

Bilo bi suvišno i spominjati da su Maretićevi prijevodi u svojim prvim izdanjima trpjeli tu i tamo od različitih nedostataka, s jedne strane stvarnih s obzirom na vjernost tekstu originala, a s druge jezičnih, stilskih i osobito metričkih.³ Ali Maretić je, najprije sam, a onda uz suradnju Ivšićevu, radio bez prekida oko dotjerivanja dvaju prijevoda. Tako je *Homer* u nas bio i ostao do danas knjiga rijetke sreće u pogledu broja izdanja, od kojih je svako novo, sve više dotjerivano, osobito s obzirom na jezik i stih, vidljivo bolje od predašnjega. Svako od njih, bar u krugovima poznavalaca ili ljubitelja antičke pjesničke ostavštine, znači književni događaj.

Tako se, nakon neprestanih promjena na bolje, a kadšto i vraćanja na staro, stiglo i do najnovije redakcije dvaju prijevoda od god. 1961., koju je Ivšić pred smrt stigao prirediti. Nova je redakcija i nov znak da *Homer*, kako smo rekli, i u naše vrijeme nailazi na sve veći interes čitalaca. Danas, kad poznavanje klasičkih jezika u nas postaje svojina sve užega kruga stručnjaka, mnogima se tek preko Maretića otvaraju vidici na carstvo umjetničke ljepote grčkoga pjesnika nad pjesnicima, zakopano inače u tekstu originala.

Ako bi valjalo ukratko sažeti Maretićeve zasluge u njegovu prevodilačkom radu na području Homera, moglo bi se reći da je veliki prevodilac, u svome nastojanju da našega čitaoca privede vrelima homerske poezije, prvi u nas izvršio tri veoma zamašna posla: oblikovao homerski stih od naše jezične građe, stvorio u okviru našega rječnika tipično homerski izraz i, *last but not least*, prenio čitav homerski tekst u našu jezičnu odjeću. Time je svojim nastavljačima, priređivačima, pa i potonjim suprevodiocima ostavio — da se poslužim starom slikom — samo mrvice sa svoga bogatoga stola.

*

Naš je posao da se zadržimo podulje na novom izdanju, koje — općenito uzevši — predstavlja na putu daljnjega redigiranja teksta očit korak naprijed. Tko bi se dao na posao da njegov tekst uspoređuje stih po stih s prvim izdanjem, našao bi da mnoga mjesta takvo uspoređenje jedva podnose. Vrijeme od preko osamdeset godina nije, dakle, proteklo uzalud. Današnji je naš *Homer* znatno čitljiviji nego što je bio nekada. To mu je, rekao bih, prva i prilično važna odlika.

metra, on se od naše jezične građe dosta lako gradi, ali nam kao ritmički izraz ostaje ipak tuđ (v. opširnije o tome u momu radu »Naš prijevodni heksametar danas«, *Živa antička*, 10 [1960], str. 277 i d.). I, na koncu, što da kažemo na to da jedan te isti jezik, recimo hrvatski odn. srpski, samo neke antičke metre prihvaća lako, npr. trohejske i daktilske, dok se druga, npr. jampskima i anapestičkima, prilično odupire, a ima čitav niz stihova koji se ne daju uopće prenositi u našu jezičnu građu. Odatle izlazi da prevodenje grčko-rimskih klasika u originalnom metru ne može vrijediti kao opći princip.

³ To Maretić i sam priznaje; v. predgovor *Odiseji*² (1915), str. III.

Ona, naravno, ne iscrpljuje ni izdaleka sve što se od valjana prijevoda može tražiti. Zahtjev »čitljivosti« u ocjenjivanju vjernosti prijevoda, a pogotovu njegove umjetničke vrijednosti, ne znači mnogo. Ali analiza jezika, epsko-stilskih sredstava i stiha, da spomenemo samo najkrupnije, može nam u danom slučaju ipak pružiti neka mjerila na temelju kojih se da ocijeniti kvalitet prijevoda u odnosu na original. To valja imati na umu kako u toku analize teksta tako i pri davanju sudova o pojedinim njegovim crtama.

Da vidimo, dakle, što nam nova redakcija Maretićeva *Homera*, uspoređena s prethodnima, a posebno s onom od 1948—1950., donosi novo. Ogledajmo najprije neka mjesta koja se tiču odnosa prijevoda prema tekstu originala, a zatim neka pitanja jezika i epskoga stila i, napokon, pitanja stiha.⁴

1. Odnos prijevoda prema originalu

Ovdje treba, prije svega, napomenuti da su Maretićevi prijevodi dvaju Homerovih epa slabo dirani u pogledu kritičke strane teksta, koji se uglavnom temelji na starijim, danas već u pojedinostima i prevladanim izdanjima i komentarima onoga vremena, kao što su Faesi-Frankeova *Ilijada* i Faesi-Hinrichs-Rennerova *Odiseja*, zatim potpuno izdanje Ludwichovo i Ameis-Hentzeovo, ovo drugo s čuvenim »Anhangom«, opsežnim i svestranim komentarom. Bilo bi korisno ako bi se tko prihvatio posla, možda i nezahvalna, da našega *Homera* sistematski uspoređi sa suvremenim stanjem kritike, pa i interpretacije homerskoga teksta.

Teško je reći da li Maretić, kao izvrstan znalac grčkoga jezika, duguje što Vossu ili Gnjadiću i Žukovskom s obzirom na vjernost svojih prijevoda. Da se njima pomagao, ako ne u svrhu razumijevanja grčkoga teksta, a ono bar zato da bi u svome prijevodu štošta glađe i ljepše izrazio, to priznaje indirektno i sam.⁵

Valja priznati da tekst prijevoda biva općenito sa svakim novim izdanjem sve vjerniji i točniji, iako se redigiranje vrši na etape dirajući u razmjerno malen procenat stihova. Osim toga, i ovoga su puta dva epa nejednako redigirana, bar ako se sudi po podacima što sam ih dobio u okviru pregledanih stihova. Tako u 150 stihova *Ilijade* ima, ako sam točno brojao, 25 što većih što manjih preinaka, dok u isto toliko stihova *Odiseje* nalazim samo jednu. Ta je činjenica to

⁴ Ja se ovdje ograničujem na »štihprobe« od svega 300 stihova, po 150 iz svakoga od dvaju epa, i to po 3 mjesta od po 50 stihova. To su ova mjesta: *Ilijada* I, 1—50, VI, 440—489, XI, 284—333; *Odiseja* I, 1—50, IX, 307—356, XXI, 359—408.

⁵ Isp. pogovor *Odiseji*¹ (1882), str. 355 i d.

nepriključnija što se zna da je *Odiseja* i prije dotjerivana manje nego *Ilijada*, pogotovu ako se ima na umu da je imala i jedno izdanje manje nego ova.

Unatoč naporima, više sporadičnim nego sistematskim, oko što vjernijega prijevoda, nalazimo u tekstu pojedinosti u kojima bismo radije vidjeli kakvo drukčije rješenje: niti su sve starije crte što ih je trebalo preinačiti uklonjene niti su nova rješenja svagda takva da bi se mogla bez napomena prihvatiti.

To vrijedi napose za neke preinake što ih nalazimo prvi put u dvjema prijevodima.

Unatoč tekstu originala čitamo sada *srdžbu mi, boginjo, pjevaj* (Il. I, 1) mjesto kao dosada *srdžbu, boginjo, pjevaj*, do čega je očividno došlo radi toga da bi se u prvom taktu stiha dobio daktil kao i u originalu (teško da je kakav drugi razlog po srijedi): tu je točnost prijevoda bez potrebe žrtvovana metričkim razlozima kakvi se inače ne uzimlju u obzir.⁶ Isto je tako točniji bio prijašnji tekst *i tako se Zeusova volja vršila* (Il. I, 5) nego sadašnji *a Zeusu se vršase volja*, gdje se onaj dativ *Zeusu* ne da tako lako, ili bar ne tako brzo, shvatiti posesivno, pa izlazi: »netko je Zeusu radio po volji«, dok je, u stvari, on sam vršio svoju volju. Ovamo ide i sadašnje *koračase naličan noći* (Il. I, 47) mjesto prvašnjega *idaše . . .*, što bolje odgovara originalnom ἦκε i slici, u kojoj se Apolon u svome hodu, očito polaganom, uspoređuje s noću. Sadašnji tekst *otkad se bjehu . . . razdvojili poslije svađe* (Il. I, 6) neće biti bolji od staroga *otkad se . . . razdvojio u svađi bio*, jer grčki part. aor. ἐρίσωντες ne uključuje nužno prijevremenost: svađa i razdor između dva kralja bili su isti akt.

Uzged rečeno, i dalje čitamo *moje naplati Danajcem suze* (Il. I, 42), gdje bi za τίσειαν mjesto imperativa sa subjektom *ti* (u odnosu na Apolona) trebao optativ sa subjektom *oni*, tj. Danajci: *platili, neka plate* i sl.

Što sada čitamo *razorivši presvetu Troju* (Od. I, 2) mjesto staroga *razorivši sveti grad Troju*, bolje je samo metrički, jer se izbjegao nepriličan kretik *sveti grad* kao zamjena za daktil, ali po smislu odstupa od formule originala: ἑρὸς je obično »svet«, a »presvet« stoji inače za ζῆλος. Ako stvar i nije semantički odlučna, ipak je važna s obzirom na danas posebno naglašen formularni karakter epskoga stila, koji bi se onda morao odražavati i u valjanu prijevodu: da se isti izraz svagda isto prevodi. Osim toga, ostaje sada neprevedena riječ πτολιθρον. Čini se da čitavo mjesto nije dosada riješeno kako treba, ali je stih zaista teško prerađivati, jer bi u njemu valjalo štogod

⁶ U prevođenju heksametara prevodilac ne reproducira shemu pojedinoga stiha originala, već se za svaki služil jednom od mogućih varijanata; inače bi metričko prevođenje takvih djela kao što su dva Homerova epa trajalo u nedogled.

kratiti. Tu bi se moglo nešto uštedjeti na račun onoga $\pi\lambda\acute{\alpha}\gamma\chi\iota\eta$, koje kao aorist durativna glagola i ne znači toliko »naluto se« koliko naprosto »lutao je«, pa bi možda cio skup $\mu\acute{\alpha}\lambda\alpha \pi\omicron\lambda\lambda\acute{\alpha} \pi\lambda\acute{\alpha}\gamma\chi\iota\eta$ valjalo drukčije riješiti.

Sve se ove napomene odnose na onih 300 stihova obaju epa što sam ih pregledao, pa se odatle vidi da bi broj takvih napomena u okviru čitava teksta prijevoda bio kudikamo veći.

2. Jezik prijevoda

Jedna od glavnih teškoća u prevođenju Homera bila je očevidno izbor jezičnoga tipa za tu svrhu. Specifični karakter grčkoga epskoga, više ili manje umjetnoga jezika, u kojem su u starojonsku osnovu utkane i mnoge crte drugih narječja, kao i osobine starijih razdoblja jezičnoga razvoja, navodio je i Homerove prevodioce — Vossa, Gnjeđića i Zukovskoga — da se u izboru jezičnoga tipa odluče za takav koji se osniva doduše na suvremenom, u danom slučaju njemačkom odnosno ruskom književnom jeziku, ali obilno začinjenom arhaičnim i dijalekatskim crtama, kako bi se što vjernije dočaralo prostorno i vremensko šarenilo homerske riječi. Ta važna osobina originala nije izmakla ni Maretiću, koji se u svojim prijevodima također poslužio jezikom više ili manje sintetična tipa: u njemu je ijekavsko-štokavska osnova, kakva je u književnom jeziku zapadne redakcije, obilno protkana osobinama naših govora i starijih, većinom književno već iskorištenih etapa jezika, što se ogleda u morfološkom, sintaktičkom i posebno u leksičkom pogledu. Time se uvelike postizao gore spomenuti dojam umjetno-tradicionalna pjesničkoga izraza, koji epsko pripovijedanje uzdiže na visinu njegova sadržaja, — djela ljudi i bogova. Te crte, koje su jeziku prijevoda pridavale tipično homerski kolorit, svodio je Ivšić u novijim izdanjima na sve manju mjeru, ali je pitanje treba li u tome vidjeti promjenu na bolje. Time se izraz doduše približava jezičnom nivou čitaoca iz širega kruga, ali se bez sumnje lišava onoga »nešto« u čemu se nalazi specifična boja originala.⁷

Treba podsjetiti da je Maretić, odlučujući se u svome *Homeru* za takav tip jezika, bio još daleko od jezičnoga »ciceronizma«, što će ga nepunih dvadeset godina kasnije provoditi u svojoj *Gramatici i stilistici*, gdje se u izboru jezične građe ograničio na svega dva štokavska pisca — Vuka i Daničića.

Što se tiče najnovijega izdanja dvaju prijevoda, valja imati na umu da Ivšić, u svome redaktorskom poslu, dira u Maretićev tekst jezično, a pogotovu stilski, uglavnom samo onda ako su po srijedi metrički razlozi: dotjerujući ovaj ili onaj stih metrički, koristi se

⁷ Taj sam prigovor stavio i za života Ivšićeva; v. *Ž. A.* 10, str. 298.

prilikom da i jezično-stilski štošta dotjera. Pri tome se dobiva obično bolji red riječi, napose namještaj enklitika, s kojim se naši metrički prijevodi, a kadšto i originalni proizvodi u stihu, i inače često rvu. Rjeđe se pri tome dira u smisao teksta da bi se približio originalu.⁸

Veoma je neprilično, pogotovu za širi krug čitalaca, što su u najnovijem tekstu stihovi posuti akcentima i duljinama kao pereci solju, i to gdje i nema stvarne potrebe: rođen štokavac, pa i dovoljno školovan neštokavac, umije čitati i bez akcenata, a ostalima ne pomažu najčešće ni oni. Treba se nadati da će ih u narednim izdanjima nestati.⁹

Jedna akcenatska novina udara također u oči, to više što bi dosljedno provedena imala dalekosežne posljedice po velik procenat stihova. To su homerska imena na -ej prema grčkome -εως, npr. *Ahilej*, *Odisej*, *Atrej* i sl., koja su se u dosadašnjim izdanjima tako i akcentovala, a sada su stekla duljinu na posljednjem slogu pa glase *Ahilēj*, *Odisej*, *Atrēj* itd., ali se u takvu liku bilježe samo u nominativu. U stvari, tom se promjenom takva imena prebacuju u akcenatski tip *gospōdar*, gen. *gospodāra*, pa bi i u kosim padežima morala glasiti drukčije nego dosada, i to: gen. *Ahilēja*, dat. *Odiseju*, instr. *Atrējem*, a u vokativu bi čak bilo *Ahilēju*, *Odiseju*, *Atrēju*, pa bi dosljedno tome valjalo preraditi svu silu stihova u kojima ta imena dolaze u kosim padežima, a u koje se zasada ne dira. Može se samo nagadati da je ta novina unesena, možda, zato da bi se sačuvao jonski oblik takvih imena, gdje stoji, ali upravo u kosim padežima, η mj. ε. Samo pri tome se nije imalo na umu dvoje: prvo, da smo ta imena odavna preuzeli u atičkom, bolje reći — latinskom obliku (isp. *Atreus*) i, drugo, da se ona i u Homerovu jeziku susreću ne samo sa η nego i sa ε. Prema tome, promjena je izvršena bez pravoga razloga, a usto i nedosljedno.

Više bi opravdanja imao lik *Menēlāj* i drugi slični mjesto dosadašnjega *Menēlaj*, ali bi onda i ovdje valjalo postupati dosljedno: gen. *Menelāja*, vok. *Mēnelāju* ili *Mēnelāje*, ali se to ne provodi (isp. *Aglajaja* [Il. XI, 303]).

Osobito treba istaknuti da bi ditrohejski, dakle i dvotaktni lik vokativa velikoga broja takvih imena, počev od onih trosložnih, izazvao u mnogim stihovima duboke zahvate. Tu bi opet bilo dosta novoga posla za redaktore.

Evo napokon nekoliko napomena na jezične pojedinosti koje su ostale nedirnutе, a smatram da bi ih bilo vrijeme preinačiti.

⁸ O tome govori Ivšić u pogovorima različitim izdanjima; v. napose pogovor *Ilijadi*⁵ (1948), str. 535 i d., i pogovor *Odiseji*⁴ (1950), str. 403 i d.

⁹ To više što ne potječu od samoga Ivšića, koji se od njih s pravom ograđuje; v. pogovor *Ilijadi*⁶ (1961), str. 557, bilj.

I dalje se susrećemo s oblicima prezenta poput *stećete* (Il. XI, 290), koje bismo radije čitali s akcentom *stěčete*, u našem jezičnom krugu daleko običnijim. Takvi su i gerundi sadašnji *držěći* (Il. I, 15 i VI, 44), *bježěći* (Il. XI, 311 i 327) i *želěći* (Od. I, 15) mjesto nama bližih *držēći*, *bježēći*, *žēlēći*. Isti je slučaj s akcentima od *njěga* (Il. VI, 15) i *kod sěbe* (Od. IX, 29) mjesto običnijih *ōd njega*, *kōd sebe*. Ostalo je također dosta nedernutih slučajeva pretjerana prenošenja akcenta na veznike (osim onoga uobičajenog na *i* i *ni*), npr. *ā njīh* (Il. I, 4), *dā grād* (Il. I, 18; greškom mjesto prijašnjega *dā grād*), *tē ōn* (Il. I, 34 i 44), *ā sām* (Il. XI, 296), *ā drugi* (Od. I, 26), *ā jade* (Od. I, 33), *tē pītāš* (Od. IX, 12), *ā ljūde* (Od. IX, 40), *ā mač* (Od. XXI, 34). Dok su nam oni prvi akcenti: *stećete* mj. *stěčete*, *držěći* mj. *držēći* i *od njěga* mj. *ōd njega* ostali do danas tuđi, ova se prokliza, kao *ā njīh* mj. *a njīh* i *dā grād* mj. *da grād*, nije nikako mogla udomačiti u govoru naših gradskih sredina kakav jedino odgovara epskom izrazu, pogotovu Homerovu.

Ako se broj takvih slučajeva, nađen u svega 300 stihova, prenese na čitav opseg dvaju epa, onda se vidi da toga ima i odviše.

3. Epski stil

Ono na što je u jeziku prijevoda trebalo posebno paziti bila su sredstva epskoga stila, osobito stajaće formule, stajaći brojevi i ukrasni pridjevi, u čemu se pri prevođenju morala čuvati dosljednost da se ne izbriše stilski efekat njihova ponavljanja u epu. Taj je posao Maretić kao znalac narodne epike također dobro riješio, bar u osnovi. Analogije između homerske i naše narodne epike u upotrebi formula i brojeva olakšale su mu posao u tom pogledu. Tamo gdje mu narodna pjesma nije mogla mnogo pomoći, — u pitanju složenih epskih epiteta, zagledao je sigurno u Vossa, Gnjeđića i Žukovskoga, koji su mu sugerirali gdje koju složenicu.¹⁰ Mnoštvo njegovih *ad hoc* stvorenih epiteta, složenih po uzoru rijetkih primjera iz naše epike, daje tekstu prijevoda onaj prizvuk originala bez kojega se danas takav prijevod ne bi dao ni zamisliti. Ali tu je i sam prevodilac, zamoren možda obiljem slika što ih je trebalo ukivati u okvire novih složenica, zastao na pō puta: mnogi su epiteti ostali prevedeni skupovima riječi ili čak čitavim kraćim rečenicama, što oboje djeluje neslikovito-razvučeno.¹¹ Na tom polju ima još dosta posla za budućega redaktora, kojega bi pomoć ovdje dobro došla.

¹⁰ Isp. pogovor *Odiseji*,¹ str. 356 i d.

¹¹ *Ibid.*, str. 359 i d.

Nego, drugo je pitanje, osobito danas, kad je formularni karakter Homerova teksta, u smislu najnovijih analiza, utvrđen na daleko širem planu nego što su tzv. »epске formule«, koliko je Maretiću pošlo za rukom da dostigne umjetnost originala u upotrebi golema obilja metričko-jezičnih formula, tj. da one budu razmještene u određenom ritmu, tako da čitav tekst ostane formularan, ali da formule svojim ponavljanjem ne smetaju umjetničkom dojmu pripovijedanja. To je pitanje prilično složeno, pa bi ga trebalo posebno proučiti, a i ne tiče se samo našega prevodioca, nego isto tako i drugih. Ali budući da se radi o prijevodu, koji bi u tom pogledu morao u stopu pratiti original, pitanje se ovdje ipak javlja u pojednostavnijenu obliku: Je li prevodilac ostao dosljedan u tome da iste metričko-jezične cjeline prevodi svagda na isti način? Takva bi analiza prijevoda mogla dati zanimljivih podataka o razlici između pjesnikova stvaranja i prevodičeva truda.

Među važne rekvizite epskoga stila ide, naravno, i onaj izbor jezičnoga tipa o kojem je naprijed bilo riječi. Naš se Maretić, kako smo vidjeli, već u početku svijesno svrstao u redove onih Homerovih tumača koji — za razliku od nekih današnjih — smatraju, bolje reći — osjećaju da se homerski pjesnički izraz ne da adekvatno prenositi isključivo sredstvima suvremenoga književnojezičnoga standarda, bez obzira na to o kojem se radi, jer bi ga takav posao, prociirajući njegov obujam u ravnini, lišio one vremensko-prostorne dimenzije preko koje je čvrsto ugrađen u vjekovnu i svegrčku epsku tradiciju. Osim toga, za takvu je orijentaciju bilo i inače povoljnih uvjeta. Jezični tip što ga je naš prevodilac odabrao bio je takav da se mogao dvostruko stilski iskoristiti: na planu živih dijalekata i na planu književne prošlosti. Tko ne umije cijeniti tu crtu Maretićeva *Homera*, ili mu je tuđ jezik prijevoda kao takav ili ne osjeća pjesničke efekte jezičnoga amalgama originala.

Na koncu, i umjetna komponenta Homerova jezika — kolika god bila — ostavlja prevodiocu slobodu da po potrebi, idući stopama grčkoga aeda, posegne za maštovito građenim izrazom, što su vrsni prevodioci, među njima i Maretić, iskoristili osobito na području epitetike.

Što se tiče Ivšića — da se vratimo na najnovije izdanje — on na području epsko-stilskih crta dvaju prijevoda nije poslije Maretića mnogo dirao u tekst, osim što je — kako sam navodi¹² — dao nekoliko uspjelih epiteta, na koje sam prevodilac nije bio naišao, nego ih je opisivao. Ovdje se ne navode jer ne dolaze u našem izboru stihova (isp. ipak *kopitonog* [Il. XI, 289] za prijašnje *kopitonosan*).

¹² U pogovoru *Ilijadi*,⁶ str. 554 i d.

4. Stih prijevoda

U metričkom prijevodu Homerovih epa najviše je brige zadavao, naravno, sam stih. Na tome polju naš prevodilac nije, tako reći, ni imao pouzdanih domaćih uzora. Jer heksametar što su ga upotrebljavali neki naši pjesnici, među ostalima Silvije Kranjčević u Hrvata ili Vojislav Ilić u Srba, trpio je dobrim dijelom od oponašanja slobodnih oblika toga stiha i ostajao, u cijelosti ili djelomično, u granicama »lažnoga« heksametra, koji se u različitim oblicima susreće, čak i u novijih prevodilaca, i danas. Što je Maretić bio uvjeren da se Homer može prevoditi samo otiskom homerskoga stiha, to je više ili manje njegova stvar. U svakom slučaju on je, uz znatnu pomoć Ivšićevu, morao u isto vrijeme stvarati teoretske osnove svoga stiha, o čemu svjedoči niz priloga o našem heksametru u pojedinim izdanjima dvaju prijevoda, i primjenjivati ga u praksi prevodilačkoga posla, koji nije dopuštao odgađanja. Učena raspra o građenju našega heksametra vođena između Adolfa Vebera, koji je šezdesetih godina zastupao kvantitativni princip, i Ivana Trnskoga, koji se deset godina kasnije zalagao za odlučan oslon na akcenat, bila se dođuše završila u prilog ovome drugom, ali bi i onakav heksametar kakav je on tražio ostao dobrim dijelom »lažan«, jer se u njemu nije predviđala prava cezura na pravome mjestu.¹³ Tako je Maretić, radeći na svojim prijevodima Homera, morao problemu našega heksametra pristupiti nanovo i utvrditi mu osnovne norme prije nego ga stane masovno upotrebljavati u svome dugoročnom poslu. Njegov heksametar, kakav se javlja u gotovim prijevodima dvaju Homerovih epa, ima već sasvim standardnu vrijednost, pa će ga u tom obliku graditi, ili će se bar truditi da ga građe, i potonji prevodioci, kao Koloman Rac, Marko Tepeš, Juraj Zgorelec i neki drugi, a vjerojatno već i originalni pjesnici, kao Ante Tresić Pavičić i Vladimir Nazor.¹⁴ Što se tiče spomenutih prevodilaca, nije teško dokazati da su maretićevski heksametar prihvatiti kao takav, ali da ga slijede *non passibus aequis*.¹⁵

Heksametar uglavnom istoga podrijetla ima danas i Miloš Đurić u srpskom prijevodu Homera.

Treba pretpostaviti da se Maretić, u svome radu na heksametru, obazirao također na Vossa odnosno na Gnjedića i Žukovskoga, kojih se stih oblikovao već u školi pravoga heksametra, kakav su prije njih gradili i neki veliki pjesnici, kao Goethe u Nijemaca i Puškin u Rusa. Ali ugledanje u njemački ili ruski heksametar ne bi dostajalo da bi se izgradio pravi heksametar od naše jezične građe. Tu je tre-

¹³ Isp. za Vebera *Književnik* I, 1 (1964) a za Trnskoga *Vienac* VI, 34 (1874).

¹⁴ O heksametru naših pjesnika i starijih prevodilaca v. u pogovoru *Ilijadi*⁸ (1912), str. 436 i d.

¹⁵ *Ž. A.* 10, str. 282 i d.

balo rješavati dvostruku zadaću: s jedne strane, voditi računa o ritmičkim zahtjevima stiha kao takva, a s druge — ne činiti nasilja nad fonetičkim osobinama jezika u koji se on prenosi. Taj je posao u svakom slučaju nov pothvat, iako osnovna faktura stiha ostaje svuda više ili manje ista.

Uostalom, naš je Maretić u građenju heksametra dostigao Vossa, koji nije nipošto nepogrešiv, a vidljivo prestigao Gnjediča i, pogotovu, Žukovskoga (u kojega su stihovi nabijeni gotovo samim daktilima), iako se zna da je heksametar kudikamo lakše graditi i u njemačkom i u ruskom nego u našem književno-štokavskom narječju, gdje je sloboda akcenta s obzirom na njegovo mjesto u riječi ograničena, dok u onim dvjema jezicima, osobito u ruskom, takva ograničenja nema.

Što se tiče efekata impresivne fonetike homerskoga heksametra u našem prijevodu, na kojima se danas s više ili manje razloga insistira, mislim da je o tome — u nedostatku točnih podataka — jedva moguće korisno raspravljati. Uostalom, takve se crte i ne odnose toliko na heksametar kao takav koliko na stih uopće.

Tekst novoga izdanja dvaju epa dotjerivan je dalje, štaviše — u prvom redu, i u metričkom pogledu, tako da se sada mnogi stihovi čitaju glađe nego dosada. Tome je primjerā naveo sam Ivšić u pogovoru predzadnjem izdanju. Ali bilo bi krivo misliti da s te strane nema više šta da se radi. Treba znati da posao oko dotjerivanja nepravilna heksametra traži mnogo pažnje, jer je više puta lakše ukloniti staru nepravilnost nego pri samom ispravljanju izbjeći novu. Tako se već u predzadnjem izdanju dvaju prijevoda (i to izvan naših 300 stihova) potkralo i nešto nepravilnih, koji su i u najnovijem izdanju ostali neispravljeni.¹⁰

¹⁰ Na takva sam dva stiha slučajno naišao. To su:

Oko pokrite lađe || oni se borahu tako

(Il. XVI, 1)

Ifita gosta u domu || svojemu ubi Heraklo

(Od. XXI, 27).

Oba se ta stiha svode na isti oblik pseudoheksametra, u kojem je 3. ženska cezura (tzv. »trohejska«) pretvorena, u najboljem slučaju, u dijerezu, a most iza nje ispušten (isp. o tome u momu radu »O metričkom mostu u našem heksametru«, *Ž. A.* 15 [1966], str. 413 i d., a posebno 420, bilj. 19). U prethodnim su izdanjima oba bila metrički pravilna pa su glasila:

Oko pokrite lađe || dok oni se borahu tako

Ifita gosta u domu || u svojemu ubi Heraklo

Odatle se vidi da je u oba slučaja do pogreške došlo pri dotjerivanju. Po računu vjerojatnosti mora takvih stihova biti i više, iako ih neće biti mnogo.

Rekao bih da se Ivšić, bar u najnovijem izdanju *Ilijade*, koja je — kako sam spomenuo — dotjerivana znatno više nego *Odiseja*, odlučio za štednju u zamjenjivanju daktilâ trohejima s vrijednošću originalnoga spondeja. Drukčije se, na primjer, ne mogu objasniti slučajevi kao što je promjena prijašnjega koja (*Il. I, 2*) u *kojano*, i to unatoč spondeju originala, ili već spomenuto *srdžbu mi* (*Il. I, 1*) mjesto staroga bez *mi* kao i u originalu. Očita šteta, pogotovu ako se ta tendencija očitovala u većem opsegu, na što navedeni primjeri upućuju. Stihovi s jednim ili sa dva troheja, koji u prethodnom izdanju čine zajedno apsolutnu većinu od 68,3% svih stihova, zvuče sasvim dobro, osobito ako troheji, kad su dva, ne dolaze jedan za drugim; takvi su stihovi onda i znatno bliži većini originalnih nego oni koji vrve od daktilâ.

Važna je ritmička osobina našega heksametra u tome što se u njemu akcenat po pravilu podudara s jakim vremenom, tako da u standardnom stihu ima onoliko akcenata koliko i taktova, bolje reći — jakih vremena, dakle šest. Takva je golema većina Maretićevih heksametara. Ali ako bi se heksametar gradio samo od takvih pravih taktova, bio bi znatan procenat akcenatskih cjelina, dakle i samih riječi, isključen iz toga stiha. Stoga se u modernom heksametru dopuštaju i tzv. »nepravi« taktovi, koji se postupcima jačanja nenaglašanih ili slabljenja naglašanih slogova svode na daktilsko-trohejske cjeline, tako da onda u stihu može biti i manje odnosno više akcenata nego jakih vremena. O tome sam opširnije pisao na drugom mjestu.¹⁷ Ali kako se ti nepravi taktovi nejednako podnose, Ivšić s pravom nastoji da im što više smanji broj, pogotovu onima koji su ritmički teži. Takav je primjer promjena prvašnjega *sveti grad* (*Od. I, 2*) u *presvetu*, gdje se vraćanjem starijega izraza izbjegava nepriličan kretik, koji se teže svodi na daktil. Ali dosta je nepravih taktova, i to onih težih o kojima je ovdje riječ, i ostalo, osobito — čini se — u *Odiseji*; o tome svjedoče primjeri iz našega izbora stihova, kao što su nepravi daktili odnosno troheji: kretici *ondje, kog* (*Il. XI, 299*) i *kazan on* (*Od. I, 43*), pa spondej *tâ ja* i odmah za njim tribrah *ću ti se* (*Il. XI, 317*) ili amfibrah (odn. antibrah) *jer sin je* (*Od. XXI, 36*).

Gradeći naš prijevodni heksametar, Maretić se, za razliku na primjer od Vossa i Gnjeđića, uklonio ekvivalentu za *versus spondiacus*, tj. takav koji bi i u 5. taktu imao trohejsku zamjenu spondejske vrijednosti za daktil. I Ivšić ga izrijekom isključuje kao mogućnost, iako ne navodi razloga za to.¹⁸ Takav bi stih svojim ditrohejskim završetkom vjerojatno teško padao. Ali takav je nekakav efekat morala imati i originalna varijanta s »dispondejskom« konačnicom, pa se takvu stihu u načelu ne bi trebalo uklanjati.

¹⁷ Ž. A. 10, str. 293.

¹⁸ Isp. pogovor *Ilijadi*,³ str. 434 i d., i pogovor *Ilijadi*,⁶ str. 548.

Ivšić, dotjerujući metrički Maretićeva *Homera*, nastoji smanjiti broj mjesta na kojima je dugi »jat«, dakle skup *ije*, metrički relevantan, što ima dva praktična cilja: prvo, što se time omogućuje pravilna skanzija širokim krugovima čitalaca u kojima se *ije* izgovara kao jednosložno *jē* i, drugo, što pri okretanju teksta na ekavštinu ne bi na tim mjestima bilo neprilika.¹⁹ U svakom slučaju, skup je *ije* na širokom prostoru, a osobito u književnom izgovoru u nas na zapadu, fonetički neodređen pa stoga i metrički labav.

Takvo je labavo *ije* na nekim mjestima u stihu veoma neprilichno. Stoga se Ivšić trudi da što više takvih mjesta preradi. Tako se, na primjer, labav trohej *riječ* u pridodavši *žestoku riječ* (II. I, 25) prebacuje s kraja stiha na drugo mjesto, gdje izgovor metrički ne odlučuje: *i riječ mu doda žestoku*; ili, isto tako, *i poslušaj riječ* (II. I, 33) postaje sada *i poslušaj riječi*, iako je u originalu sing. ῥῆσις; s istoga se razloga i prijašnje *veće strijelom ranjen u bedro* (II. XVI, 27), gdje labavo *ije* stoji na mostu i ugrožava cezuru, mijenja u *veće u bedro pogoden str'jelom*, itd.²⁰

No, nasuprot tome, ima slučajeva gdje u prerađenim stihovima opet dolazi dvosložno *ije* na kritičnu mjestu, pa čak i u 5. taktu, gdje se pri jednosložnom čitanju dobiva onda trohej, koji je — kako smo vidjeli — na tome mjestu izrijekom isključen. Tako imamo sada *plijen da budu* (II. I, 4), gdje se cjelina *plijen da* može čitati i trohejski, dok u prijašnjem *plijen i pticama gozba*, gdje je labavi daktil *plijen i* stajao na početku stiha, nije bilo smetnje. Isti su takav slučaj: *poslije svađe* (II. I, 6) mjesto prvašnjega *u svađi bio* i već otprije pa neuklonjeno *poslije rodi* (II. VI, 26). Da su ti »spondejski« stihovi nastali od nevolje, stvar je očita.

Takvo uklanjanje ove ili one crte starijega izdanja na jednim mjestima i njezino vraćanje na drugima odgađa konačnu redakciju pojedinoga stiha *ad infinitum*.

*

Teški, gotovo sizifovski posao dotjerivanja tako opsežna djela kao što je Maretićev *Homer*, gdje priređivač mora često puta ići dva koraka natrag da bi pošao korak naprijed, zahtijeva široku filološku spremu, koja jedina osposobljuje za to da se u delikatnom tkivu stiha, laičkom oku nevidljivom, vrše sitni zahvati, od kojih onda

¹⁹ Sve je prilika da nakon pojave Đurićevih prijevoda taj drugi obzir otpada: činjenica je da zagrebački *Homer* ni u ćirilickom izdanju, iako u početku dobro primljen kao jedan od srpsko-hrvatskih jezičnih mostova, nije na ekavskom području mogao uhvatiti dubljega korijena. Nije isključeno da ista sudbina čeka i novosadskoga *Homera* na ijekavskom tržištu. Tome su uzroci očividno u sitnim nevoljama naše književnojezične stvarnosti.

²⁰ Isp. o tome pogovor *Ilijadi*,⁹ str. 553 i d.

zavisi dobrim dijelom ono što čitalac iz širih krugova krsti oblim riječima »melodioznosti«, »muzikalnosti«, »poetičnosti« i sl. Nema sumnje da je Ivšić, opremljen kao malo tko instrumentima za takve zahvate, unio u prvobitni tekst dvaju prijevoda cio niz korisnih preinaka, iako na žalost u jedan mnogo više nego u drugi. Ali bilo bi krivo misliti da je dotjerao sve što je trebalo ili čak sve što je želio. Valja, štaviše, pretpostaviti da ni sve ono što je mijenjao nije smatrao konačnim. Takva je narav posla o kojem je ovdje riječ.

Drugo je, dakako, pitanje granica do kojih priređivač u svome poslu smije ići. To je stvar izdavačeva nahodenja. U tom smislu ne bi škodilo ako bi se pri daljnjem radu na dvjema epima još jednom pošlo od 4. izdanja *Ilijade* (1921) i 3. izdanja *Odiseje* (1915), posljednjih koja su izašla za Maretićeva života.

Ovo napomena što sam ih stavio ograničivši se na izbor od 300 stihova i, u okviru toga izbora, na nekoliko »štihproba«, iznosim u namjeri da ukažem na zadatke koji u tome poslu stoje i dalje pred Maticom hrvatskom, ako nam želi — o čemu ne treba sumnjati — i unaprijed davati u ruke što vjernijega *Homera*, adekvatno interpretirana u jezično-stilskom i metričkom pogledu. Da je nama danas to vrijedno klasično djelo znatno bliže nego što je bilo prijašnjim generacijama čitalaca, o tome nema sumnje. Isto je tako sigurno da se ono, kao rijetka knjiga svoje vrste, sve više afirmira i u širim krugovima čitalaca. Ali na tome ne treba stati. Tu široko prihvaćenu knjigu valja i dalje oslobađati svega onoga što za školovana čitaoca s razvijenim ukusom, kakav ovdje uglavnom i dolazi u obzir, znači suvišan balast, a da se pri tome ne dira u ono što nam dočarava, makar i u pazvucima prijevoda, neiscrpno bogatstvo Homerove pjesničke riječi.

M. Kravar: ZUM TEXTZUSTAND DES KROATISCHEN »HOMER.«

Zusammenfassung

Die von T. Maretić verfasste kroatische Übersetzung der homerischen Gedichte (*Odyssee* 1882 und *Ilias* 1883), die 1961 seine fünfte bzw. sechste Ausgabe erlebt hat, stellt eine der ältesten metrischen Übertragungen von Homer dar.

Der Verfasser weist auf vier wichtige Aufgaben hin, die Maretić seinerzeit, als er an seine riesige Arbeit ging, als erster bei uns zu lösen hatte: sie betreffen die Treue der Übersetzung, die Wahl des entsprechenden Sprachtyps, die Wiedergabe der epischen Stilmittel und den Aufbau des einheimischen Hexameters. Diese vier Aufgaben hat der grosse Übersetzer auf eine solche Weise gelöst, dass sich seine Arbeit noch heute einer allgemeinen Anerkennung erfreut. Davon zeugt auch die Zahl der Ausgaben dieses gut aufgenommenen Werkes. Was die neueste Ausgabe angeht, die — wie auch die vorletzte — von S. Ivšić bearbeitet worden ist, so stellt sie gegenüber den bisherigen Auflagen in jeder Hinsicht, und namentlich in bezug auf die Sprache und den Vers, einen sichtbaren Schritt vorwärts dar.

Am Schluss jedes Abschnittes gibt der Verfasser einige kritische Bemerkungen mit der Absicht, zu den weiteren Bemühungen um einen möglichst getreuen Text unseres *Homer* beizutragen.